

ضرب المثل های

غریبه _ آشنا

(ریشه ها، واژه ها، سازنده ها)

(جلد اول)

حرف «آ» تا «د» (دست مرزاد)

محمد ارزنده نیا

سرشناسه : ارزنده‌نیا، محمد، ۱۳۳۶ -
 عنوان و نام پدیدآور: ضرب‌المثل‌های غریبه- آشنا : ریشه‌ها، واژه‌ها، سازنده‌ها/محمد ارزنده‌نیا.
 مشخصات نشر: تهران : بازتاب، ۱۴۰۱ -
 مشخصات ظاهری: ج: جدول.
 شابک: دوره: ۴-۷۵۲۲-۵۵-۶۰۰-۹۷۸ : ج. ۱: ۳-۵۲-۷۵۲۲-۵۵-۶۰۰-۹۷۸ : ج. ۲: ۰-۵۳-۷۵۲۲-۵۵-۶۰۰-۹۷۸ :
 ج. ۳: ۷-۵۴-۷۵۲۲-۵۵-۶۰۰-۹۷۸
 وضعیت فهرست نویسی: فیپا
 یادداشت: کتابنامه.
 مندرجات: ج. ۱. حرف آ تا د (دست مریزاد). — ج. ۲. حرف د (دست) تا حرف ه. — ج. ۳. حرف ی و شرح و
 تفسیر...
 موضوع: ضرب‌المثل‌های ایرانی
 Proverbs, Iranian
 ضرب‌المثل‌های ایرانی — تاریخ و نقد
 Proverbs, Iranian -- History and criticism
 ضرب‌المثل‌های فارسی — اصطلاح‌ها و تعبیرها
 Proverbs, Persian -- Terminology
 ضرب‌المثل‌های فارسی — واژه‌نامه‌ها
 Proverbs, Persian -- Dictionaries
 ضرب‌المثل‌های فارسی — تاریخ و نقد
 Proverbs, Persian -- History and criticism
 رده بندی کنگره: PIR۳۹۹۵
 رده بندی دیویی: ۳۹۸/۹۴
 شماره کتابشناسی ملی: ۸۳۳۱۱۰
 اطلاعات رکورد کتابشناسی: فیپا

انتشارات بزم

ضرب‌المثل‌های غریبه- آشنا

(ریشه‌ها، واژه‌ها، سازنده‌ها)

(جلد اول)

حرف «آ» تا «د» (دست مریزاد)

مؤلف: محمد ارزنده‌نیا

طرح جلد: مؤسسه آروین

حروفنگاری و صفحه آرایی: مؤسسه آروین

چاپ اول: ۱۴۰۱

تعداد: ۵۰ نسخه

قیمت: ۴۵۰۰۰ تومان

شابک: ۳-۵۲-۷۵۲۲-۵۵-۶۰۰-۹۷۸

آدرس: خ. انقلاب، خ. دوازده فروردین، ک. نوروز، پ. ۲۵

تلفن: ۶۶۴۹۴۵۴۱-۶۶۴۱۷۴۲۵

ایمیل: ketabekohsar@yahoo.com

فهرست نوشته‌ها

الف: نگاهی کلان به ساختار کتاب

* پیشگفتار

- * دفتر یکم: بخش یکم - شرح و تفسیر ضرب المثل‌ها (زبانزدها) بر پایه‌ی الفبایی.
- * دفتر یکم: بخش دوم - ضرب المثل‌ها و اصطلاحات دیر پایه‌ی موضوعی.
- * دفتر دوم: فرهنگ، ادبیات و زبان مردم ایران.
- * دفتر سوم: واژه‌های سازنده‌ی ضرب المثل‌ها (زبانزدها)

ب: نگاهی ریزگانی به ساختار کتاب

* پیشگفتار

دفتر یکم: شرح و تفسیر ضرب المثل‌ها (زبانزدها)

- ❖ دفتر یکم، بخش یکم: شرح و تفسیر ضرب المثل‌های قدیم و جدید (بر پایه‌ی الفبایی)
- بخش یکم، بند یکم - ضرب المثل‌ها و اصطلاح‌های آغازشونده با حرف «آ» تا حرف «ی».
- ❖ دفتر یکم، بخش دوم: ضرب المثل‌ها و اصطلاح‌های قدیم و جدید (بر پایه‌ی موضوعی)
- ۱_ نگاه کلان، ۲_ دسته‌بندی موضوع‌ها

❖ دفتر یکم، بخش دوم، بند یکم: ضرب المثل‌ها و اصطلاح‌های دینی

۱_۱ نگاه کلان، ۱_۲ ضرب المثل‌های قرآنی، ۱_۳ ضرب المثل‌های مذهب‌های اسلامی، ۱_۴ ضرب المثل‌های عاشورایی.

❖ دفتر یکم، بخش دوم، بند دوم: ضرب المثل‌هایی برگرفته از زندگی پیامبران جهان

۱_۲ نگاه کلان، ۲_۲ اشو زرتشت، ۲_۳ حضرت آدم (ع)، ۲_۴ حضرت نوح (ع)، ۲_۵ حضرت عابر یا هود (ع)، ۲_۶ حضرت یعقوب (ع)، ۲_۷ حضرت یوسف (ع)، ۲_۸ حضرت موسی (ع)، ۲_۹ حضرت تالیا یا خضر (ع)، ۲_۱۰ حضرت ایوب (ع)، ۲_۱۱ حضرت یونس (ع)، ۲_۱۲ حضرت داود (ع)، ۲_۱۳ حضرت سلیمان (ع)، ۲_۱۴ حضرت عیسی (ع)، ۲_۱۵ حضرت جورج یا جرجیس (ع)، ۲_۱۶ حضرت محمد (ص)

❖ بخش دوم، بند سوم: ضرب المثل‌هایی برگرفته از شاهان ایران

۳_۱ نگاه کلان، ۳_۲ ضرب المثل‌هایی برگرفته از شاهان ایران از آغاز تا پایان

❖ بخش دوم، بند چهارم: ضرب المثل‌هایی برگرفته از نویسندگان و شاعران ایران

۴_۱ نگاه کلان، ۴_۲ حکیم ابوالقاسم فردوسی طوسی، ۴_۳ ابوالفضل بیهقی، ۴_۴ نظامی گنجوی، ۴_۵ عطار نیشابوری، ۴_۶ مولوی، ۴_۷ سعدی شیرازی، ۴_۸ حافظ شیرازی، ۴_۹ عبید زاکانی، ۴_۱۰ جامی، ۴_۱۱ نیما یوشیج، ۴_۱۲ مهدی اخوان ثالث، ۴_۱۳ احمد شاملو، ۴_۱۴ علی شریعتی، ۴_۱۵ علی حاتمی، ۴_۱۶ ناپلئون بوناپارت

❖ بخش دوم، بند پنجم: ضرب‌المثل‌هایی برگرفته از دانشمندان و هنرمندان ایران

۵_۱ نگاه کلان، ۵_۲ دانش ریاضی - فیزیک، ۵_۳ دانش ستاره‌شناسی، ۵_۴ دانش شیمی، ۵_۵ دانش پزشکی، ۵_۶ دانش اقتصاد، ۵_۷ دانش سیاست، ۵_۸ هنر موسیقی، ۵_۹ دانش تاریخ، ۵_۱۰ ضرب‌المثل‌هایی برگرفته از دانش جغرافیا، ۵_۱۱ ضرب‌المثل‌هایی برگرفته از کار و زندگی

مردم

❖ بخش دوم، بند ششم: شرح و تفسیر ضرب‌المثل‌ها و اصطلاح‌های قدیم و جدید (بر پایه‌ی چند موضوع پراکنده)

ضرب‌المثل‌هایی برگرفته از / در مورد:

۶_۱ «ورزش‌های زورخانه‌ای»، ۶_۲ «ورزش کشتی»، ۶_۳ «ورق‌بازی»، ۶_۴ «بازی شطرنج»، ۶_۵ «بازی نرد»، ۶_۶ «قاب‌بازی»، ۶_۷ «چیستان‌ها و معماها»، ۶_۸ «پشت کامیونی»، ۶_۹ «جفتگیات و شعرهای بند تنبانی»، ۶_۱۰ «تعارف‌های ایرانیان»، ۶_۱۱ «دخانیات و دود و دم»، ۶_۱۲ «باده‌های مادی و معنوی»، ۶_۱۳ «راز»، ۶_۱۴ «دماغ»، ۶_۱۵ «همسایه»، ۶_۱۶ «کلاه»، ۶_۱۷ «چوب»، ۶_۱۸ «کار»، ۶_۱۹ اصطلاح‌ها و ضرب‌المثل‌های فرهنگ اسلامی در زبان پارسی، ۶_۲۰ ضرب‌المثل‌های متناقض در زبان انگلیسی، ۶_۲۱ «شانس و اقبال و روزگار»، ۶_۲۲ میزان درستی ضرب‌المثل «دو دو تا چهار تا»، ۶_۲۳ «بچه»، ۶_۲۴ «راز»، ۶_۲۵ «انسان‌ها و جانوران»، ۶_۲۶ «نقص‌های جسمانی»، ۶_۲۷ «عدد هفت»، ۶_۲۸ شماری از اصطلاح‌های جدید.

دفتر دوم: فرهنگ، ادبیات و زبان مردم ایران

❖ دفتر دوم، بخش یکم: تمدن و فرهنگ مردم ایران

❖ دفتر دوم، بخش دوم: ویژگی‌های ادبیات ایران

۲_۱ یادگارهای نوشتاری کهن ایران، ۲_۲ گونه‌های ادبی ایران، ۲_۳ سبک‌های ادبی ایران، ۲_۴ قالب‌های ادبی ایران.

❖ دفتر دوم، بخش سوم: تاریخچه‌ی زبان و خط مردم ایران

۳_۱ نگاه کلان، ۳_۲ تاریخچه‌ی زبان دری.

❖ دفتر دوم، بخش چهارم: نکته‌هایی در مورد زبان پارسی

- ۴_۱ ویژگی‌های زبان پارسی، ۴_۲ به کارگیری نابه‌جا از واژه‌های غیرایرانی، ۴_۳ «واو»هایی که نوشته ولی خوانده نمی‌شوند، ۴_۴ حرف «قاف» در واژگان پارسی و عربی و ترکی، ۴_۵ بازنگری و به روزرسانی واژه‌های پارسی، ۴_۶ پسوند صفت سازی با الف و دال، ۴_۷ «الف» منفی‌کننده، ۴_۸ مهمل‌گویی، ۴_۹ چرایی پیدایش چندین واژه‌ی هم‌معنی، ۴_۱۰ واژه‌های فراموش شده، ۴_۱۱ ریشه‌ی شماری از واژه‌ها.

دفتر سوم : فرهنگ، ادبیات و زبان مردم ایران

❖ دفتر سوم، بخش یکم : وام‌واژه‌های زبان پارسی و دیگر زبان‌ها

- ۱_۱ نگاه کلان، ۱_۲ دادوستد واژه‌ها میان زبان پارسی و زبان عربی، ۱_۳ واژه‌های فرانسوی وارد شده به زبان پارسی، ۱_۴ واژه‌های پارسی وارد شده به زبان انگلیسی، ۱_۵ واژه‌های ترکی وارد شده به زبان پارسی، ۱_۶ واژه‌های روسی وارد شده به زبان پارسی، ۱_۷ واژه‌های پارسی وارد شده به زبان اسپانیایی.

❖ دفتر سوم، بخش دوم : شناسنامه‌ی واژه‌های سازنده‌ی ضرب‌المثل‌ها

- ۲_۱ نگاه کلان به زبان‌های ایرانی، ۲_۲ نگاه کلان به خط‌های ایرانی، ۲_۳ الفبای آوایی زبان انگلیسی، ۲_۴ الفبای آوایی زبان پارسی، ۲_۵ واژه‌های زبان پهلوی گنجینه‌ای از واژه‌های اصیل ایرانی، ۲_۶ لیست «جدول واژه‌های هم‌خانواده»، ۲_۷ فرهنگ واژه‌های سازنده‌ی زبان‌زدها (واژه‌نامه)

❖ کتاب‌نامه و سایت‌نامه

پیشگفتار

به نام زیباترین نام‌ها که بخشد نام به بی‌نام‌ها
از سرای همی بی‌نام‌ها فرستم درودی به گمنام‌ها

نگاه کلان .

در زندگی روزمره انگیزه‌ی چندانی برای «جستجوی حقیقت» نیست. ولی اگر روزی از ما بپرسند که : معنی ضرب‌المثل «از خر شیطان بیا پایین» چیست؟ مگر شیطان خر دارد؟ معنی واژه‌های «خر» و «شیطان» و «پایین» چیست؟ آن گاه مساله اندکی پیچیده می‌شود. یک انسان عادی و نرمال دلش می‌خواهد به چنین پرسش‌های به آسانی و به درستی پاسخ دهد. ولی برای رسیدن به چنین آگاهی‌هایی به «تلنگرهای ذهنی» و به «زمان‌ها و کتاب‌های بسیاری» نیاز هست که گیر هر کسی نمی‌آید. پس چه باید کرد؟ خوبی «ضرب‌المثل‌ها» در این است که در هر روز چند تایی از آنها را می‌گوییم و می‌شنویم. بیشتر «ضرب‌المثل‌ها»، دستکم دارای «چندین واژه»، «یک داستان شنیدنی»، «یک نکته‌ی تاریخی یا جغرافیایی»، «یک مساله‌ی علمی یا فلسفی» می‌باشد. نویسنده‌ی این کتاب، همه‌ی کوشش خود را کرده تا از راه «ساخت ضرب‌المثل‌ها»، راهی به سوی «خودشناسی» و «ایران‌شناسی» و «جهان‌شناسی» باز کند.

واک‌ها یا حروف (Letters)، واژه‌ها را می‌سازند. واژه‌ها یا لغات (Words)، جمله‌ها (Sentences) و زبانزدها را می‌سازند. زبانزدها یا ضرب‌المثل‌ها (Proverbs) نیز بخشی از زبان، فرهنگ، تاریخ و شناسنامه‌ی ملی ما را می‌سازند که «زبان نوشتاری فرهیختگان» را با «زبان گفتاری مردم» پیوند می‌دهد. خودشناسی و جهان‌شناسی یک پیوند دو سویه وجود دارد. چگونه می‌توان خود را ایرانی دانست ولی از زبان و تاریخ و ادبیات ایران چیز چندانی ندانست؟ چگونه می‌توان هر روز صدها واژه و ضرب‌المثل را بر زبان آورد، ولی معنی درست آنها را ندانست. این کتاب با محوریت «واژگان ایرانی» به گونه‌ای «سه زیانه» است و واژگان عربی و انگلیسی، به شرط همراهی آنها با واژگان مترادف ایرانی خود، به کار گرفته شده‌اند. در این کتاب پیش زمینه‌های تاریخی، اجتماعی، ادبی، دینی و علمی «ضرب‌المثل‌های ملی» همراه با «ضرب‌المثل‌های مشابه غیرایرانی» آمده است. همچنین «جامع و مانع نبودن» شماری از آنها نیز به نقد کشیده شده‌اند. «کتاب‌های بزرگان» نیز به هر حال باید «به روزرسانی» شوند.

شناخت حرف هایی که سازندگان واژه ها هستند

«زبان مردم ایران» در درازای تاریخ، دچار دگردیسی ها و دگرگونی های فراوانی شده است. ولی همین زبان کنونی ما، دارای چندین ویژگی نادر است که در این کتاب به پرداخته شده است. برای نمونه شادروان نصرالله برزآبادی **فراهانی** که از گمنامان و بزرگان ایرانشناسی است، دارای یک «نظریه ی شگفت انگیز» است. پژوهش های ایشان نشان می دهد که هر یک از «واکها» یا «حروف پارسی» یا «بند واژه ها»، بر خلاف حروف دیگر زبان ها، دارای معنی ویژه ای بوده اند و نیاکان ما، برای ساختن بسیاری از واژه ها و نام ها، بر پایه ی ویژگی موضوع مورد نظر، واژه ی مورد نظر را می ساختند. بنابراین واژه ها نه تنها دارای معنی منطقی بوده اند، بلکه یگانه و واحد نیز بوده اند و یک واژه نیز هرگز دارای چندین معنی گوناگون و بی ربط نبوده است. برای نمونه:

۱_ حرف «س» به معنی «نگهدار و ظرف» بوده است.

۲_ حرف «ب» به معنی «خوب و مناسب» بوده است.

۳_ حرف «ا» به معنی «آو و آب» بوده است.

بنابراین: واژه ی «سبو» = س (نگهدارنده) + ب (خوب) + ا (آب) = «نگهدارنده ی خوب آب». حرف «س» در واژه های «سبد» و «سینی» نیز به معنای «نگهدارنده، نگهدار و ظرف» بوده است. نمونه ی دیگر:

۱_ حرف «ا» به معنی «آمدن» بوده است.

۲_ حرف «ب» به معنی «خوب و مناسب» بوده است.

بنابراین: واژه ی «آب» = آ (آمدن) + ب (خوب) = «خوب آ، روان، سیال»

در هر حال به «نظریه ی حرف شناسی» ایشان می توان به عنوان «یک برنامه ی پژوهشی»، «یک تلنگر ذهنی» و «یک اندیشه ی بسیار جسورانه» نگریست. روزگاری «عنصرها» را «الفبای کتاب طبیعت» می دانستند. سپس آشکار شد که «عنصر» خودش از «اتمها» ساخته شده است. در گام پس از آن، روشن شد که «اتم» از «الکترون ها و پروتون ها و نوترون ها» تشکیل شده است. بر پایه ی آخرین دستاوردهای دانش، گفته می شود که «پروتون ها و نوترون ها» نیز خودشان از «کوارکها» ساخته شده اند و کار رمزگشایی از کتاب طبیعت، همچنان ادامه دارد.

شناخت واژگانی که سازنده ی ضرب المثل ها هستند

بنا بر تاریخ سیاسی ایران، باید با واژه های کلیدی پارسی آشنا شد. دانستن واژه های غیرایرانی، به ویژه وام واژه هایی از زبان های یونانی و عربی و ترکی و فرانسوی و انگلیسی (مهمان واژه ها) نیز ضروری و گریزناپذیر هستند. برای نمونه: واژه ی ایرانی «خر» (Xar؛ خوانش به زبان پهلوی) به معنای «بزرگ» است. از این واژه با همین معنی، واژه های بسیاری ساخته شده است، مانند:

— «**خرچنگ**» یعنی جاندارى «دارای چنگال بزرگ» که این واژه در ضرب‌المثلى مانند «خطش خرچنگ قورباغه‌ایه» به کار رفته است.

— «**خرگوش**» یعنی جاندارى «دارای گوش بزرگ» که این واژه در ضرب‌المثلى مانند «در خواب خرگوشى بودن» به کار رفته است.

— «**خربط**» یعنی مرغابى یا «بط بزرگ» و «مرد تنومند نادان» که این واژه در ضرب‌المثلهایى مانند «پرخدویى، زشت‌خویى، خیره‌رویى، خربطى» و «هر خربطى به آب سیه سر فرو برد» به کار رفته است.

— «**خریبواز**» یعنی «شب‌پره‌ی بزرگ یا خفاش» که این واژه در ضرب‌المثلى مانند «نکنى هیچ کار روز دراز // کار تو شب بود چو خریبواز» به کار رفته است.

— «**خرمگس**» یعنی «مگس بزرگ» که این واژه در ضرب‌المثلى مانند «خرمگس معرکه» به کار رفته است.

— «**خرچال**» یعنی «مرغابى بزرگ، چال بزرگ، کبک» این واژه در ضرب‌المثلى مانند «و گر به بلخ زمانى شکار چال کند // بیاکند همه وادیش را به بط و به چال» به کار رفته است.

— «**خر**» یعنی «دراز‌گوش، الاغ (به ترکی)، حیوان پرکار و پرزور» که این واژه در ضرب‌المثلى مانند «کار کردن خر و خوردن یابو» به کار رفته است.

— «**خروار**» یا «**خربار**» به معنای «بار سنگین یا آن مقدار بار که بر پشت خر حمل کنند» یا «بار خر»، واحد وزن معادل سیصد و سی و سه کیلوگرم که این واژه در ضرب‌المثلى مانند «خروار نمکه مثقال هم نمکه» به کار رفته است.

— «**خرپا**» یعنی «تیر کلفت عمودى و ستون بزرگ»

— «**خرزور**»؛ کشتى گرفتن با خر و بلند کردن خر از روی زمین، نخستین بار توسط یدالله شیرازى در سال ۱۳۴۵ انجام شد. از آن پس واژه‌ی «خرزور» به معنای «خیلى نیرومند» شده است. این واژه در ضرب‌المثلى مانند «اگه تو خرپولى، اگه تو خرزورى، منم کارت مى دارم» به کار رفته است.

— «**خرکار**» یعنی «پرکار» و «خرخوان» یعنی «بسیار درس‌خوان» البته این دو واژه به نیت توهین و تحقیر ساخته شده‌اند و اشاره به کسانی است که «مانند خر کار مى‌کنند» و یا «مانند خر درس مى‌خوانند».

— «**خرگاه**» یعنی «خیمه بزرگ، سراپرده، جای بزرگ، جای خوشى» که این واژه در ضرب‌المثلى مانند «خانه‌ی دولست خرگاهت» به کار رفته است.

— «**خرپشته**» یعنی «پشته‌ی بزرگ، سازه‌ای رو به بام» که این واژه در ضرب‌المثلى «از در خرپشته اندر آمده جانان» نیز به کار رفته است.